

فرقه تیجانیه و نقش آن در تعلیم و تربیت غرب آفریقا (ساحل عاج)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۲۸

حسین کارآمد^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۴

علی بامبا^۲

چکیده

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی و به منظور بررسی فرقه تیجانیه و نقش آن در تعلیم و تربیت غرب آفریقا به ویژه ساحل عاج انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که فکر و اندیشه اصلی فرقه تیجانیه که امروزه در آفریقا رواج دارد، به بنیان‌گذار آن یعنی، شیخ احمد تیجانی (۱۱۵۰-۱۲۳۰ق) باز می‌گردد. او تمام تلاش خود را در جهت گسترش اسلام در غرب آفریقا به کار بست. شاگردان و طرفداران تیجانی راه وی را ادامه دادند و فرقه تیجانیه را با نام بنیان‌گذارش جا انداختند. این فرقه بیش از دیگر فرقه‌های صوفیه در عرصه تعلیم و تربیت به نتایج بزرگ و مهمی هم‌چون ساختن مساجد، مدارس، زاویه‌ها و مجالس علمی، آموزش قرائت و حفظ قرآن، سیره پیامبر (ص)، فقه و حدیث، تفسیر و زبان عربی، دست یافت که آثار آن حتی در دوران معاصر نیز وجود دارد. با وجود این، آنان در ادعای وفاداری و محبت به اهل بیت پیامبر اسلام (ص) و نیز شیوه آموزش با مشکلات و کاستی‌هایی مواجه‌اند. هم‌چنین، دنیازدگی و ارتباطشان با سرمایه‌داران و حاکمان باعث شد، تا اعتمادشان را نزد مردم از دست بدهند و نتوانند به درستی مسایل دینی را آموزش دهند و به اهداف خود دست یابند.

کلیدواژه‌ها: فرقه تیجانیه، صوفیه، غرب آفریقا، شیخ احمد تیجانی، طریقه تربیتی تیجانیه.

۱. استادیار گروه علوم تربیتی مجتمع آموزش عالی علوم انسانی وابسته به جامعه المصطفی (نویسنده مسئول):

hkaramadbi@gmail.com

۲. دانشجوی دکتری علوم تربیتی مجتمع آموزش عالی علوم انسانی وابسته به جامعه المصطفی: bambaali1@hotmail.com

مقدمه و بیان مسئله

تصوف یکی از مهم‌ترین و گسترده‌ترین فرقه‌های اسلامی در آفریقا است که در رأس آن فرقه تیجانیه^۱ قرار دارد. ظهور و توسعه فرقه‌های صوفی در جوامع آفریقایی، باعث گسترش اسلام شد و تغییر و تحولات مهمی را در آداب و رسوم و فرهنگ آن در پی داشت. بسیاری از افراد بانفوذ به فکر تأسیس جوامع اسلامی افتادند و اسلام را روش و وسیله‌ای برای حکومت، اصلاحات و تجدید حیات در آفریقا اتخاذ کردند. اسلام در قالب این نوع فرقه‌ها در عمق جامعه گسترش یافت و ارزش‌ها، ایده‌ها و آداب و رسوم آن را دگرگون ساخت و به سوی اهداف و مقاصد جدیدی هدایت کرد. در بین فرقه‌های صوفیه، فرقه تیجانیه از اهمیت بیشتری در آفریقا برخوردار است. این فرقه که از سوی شیخ احمد تیجانی (۱۲۳۰-۱۱۵۰ ق و ۱۸۱۵-۱۷۳۷ م) پدید آمد، نقش مهمی در گسترش اسلام و تغییرات و تحولات فرهنگی و آموزشی به‌ویژه در غرب آفریقا بر جای گذاشت.

یکی از نویسندگان^۲ این مقاله که خود از کشور ساحل عاجل می‌باشد، از نزدیک در جریان اهمیت فرقه تیجانیه به‌ویژه در غرب آفریقا قرار دارد و مشاهده می‌کند که این فرقه چگونه توانست بر بخش‌های زیادی از این مناطق اثر بگذارد و مردمان آن را متأثر سازد و آنان را به سوی خود جلب کند. امروزه نیز این فرقه در بیش‌تر مناطق آفریقا از جایگاه مهمی

1. Tijaniyyah Sect.

۲. نویسنده دوم از پدر و مادر تیجانیه اهل ساحل عاج متولد شده است. وی که مدت زیادی تیجانی بود و در برنامه‌ها و مراسم این فرقه در ساحل عاج شرکت می‌کرد، علی‌رغم مخالفت‌های خانواده و اطرافیان، سرانجام از این فرقه جدا شد و اکنون یکی از دانشجویان دکتری جامعه‌المصطفی (ص) العالمیه می‌باشد. هم‌چنین، اکنون وی با بسیاری از بزرگان تیجانیه در ساحل عاج ارتباط دارد و در مورد این فرقه با آنان به بحث و گفتگو می‌پردازد.

برخوردار است. شاید بتوان گفت که بیش تر مسلمانان، سنی و شیعه و حتی برخی از طلاب و دانشجویانی که اکنون در ایران به سر می‌برند، به نوعی تحت تأثیر این فرقه‌اند و خواسته و ناخواسته از آن پیروی می‌کنند و به اعمال صوفیانه آن پایبندند. در نتیجه، به نظر می‌رسد که پژوهش در مورد این موضوع از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و می‌تواند برای پیروان آن و تمامی کسانی که به این فرقه علاقه‌مندند و می‌خواهند آن را برگزینند، راه‌گشا باشد.

این پژوهش در صدد است تا با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی اسناد مربوطه، به پیدایش این فرقه صوفیه و نقش و تأثیر آن در گسترش اسلام و توسعه آموزش و پرورش در غرب آفریقا بپردازد. بررسی پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که به جز مواردی که در آن به طور کلی نقش فرقه‌های صوفیه در گسترش اسلام در آفریقا مورد بحث قرار گرفته است، پیشینه‌ای یافت نشده است که به طور مشخص تأثیرات فرقه تیجانیه در غرب آفریقا و به‌ویژه در تعلیم و تربیت آن پژوهش شده باشد. بر این اساس، در این مقاله، پس از بحث در مورد عوامل پیدایش و گسترش اسلام در غرب آفریقا و نقش فرقه‌های صوفیه در آن، پیدایش فرقه تیجانیه و عوامل مؤثر بر گسترش این فرقه در این منطقه مورد بررسی قرار می‌گیرد و سپس، از تأثیر این فرقه در توسعه و گسترش مراکز آموزشی سخن به میان می‌آید و پس از آن، این فرقه به نقد گذاشته می‌شود و سرانجام، نتیجه‌گیری از پژوهش به عمل می‌آید.

عوامل پیدایش و گسترش اسلام در غرب آفریقا

پیدایش فرقه‌های صوفی در قاره آفریقا به تاریخ ورود اسلام به این منطقه مربوط می‌شود. مدت طولانی اعتقاد بر این بود که مرابطان نخستین کسانی بودند که اسلام را به غرب آفریقا معرفی کردند؛ یعنی ورود اسلام به این ناحیه‌ها به قرن یازدهم میلادی برمی‌گردد. چنین باوری از شواهد محکمی برخوردار نیست. افزون بر این که برخی از

مؤرخان بر این باورند که اسلام در قرن هفتم میلادی در این مناطق گسترش یافته است (جلال، ۱۹۹۹: ۲۷).

می‌توان ریشه‌های ارتباط غرب آفریقا با اسلام و علوم آن را از قرن اول هجری جستجو کرد، به ویژه در دوره تاریخی امپراتوری اسلامی غنا که بسیاری از ملت‌ها به اسلام گرویدند (الودغیری، ۲۰۰۲: ۱۱) و قبایلی از ملت‌های این منطقه غربی اسلام را پذیرفته‌اند. قبیله ماندی^۱ با سه شاخه‌اش (مانکا، بامبارا و جولا)، از جمله اقوام اسلامی هستند که تحت تأثیر اسلام قرار گرفته و علوم اسلامی را فرا گرفته‌اند. حتی کلمات عربی با زبان‌های قبایل هاوسا^۲ در نیجریه و نیجر و با زبان‌های ماندی به رهبری قبیله جولا آمیخته شد و بر اقدامات تجاری در منطقه‌های جنوب فلتا (بورکینا فاسو و شمال کوت دیفوار حالیا) تأثیر گذاشت. این‌ها منطقه‌هایی هستند که در نقشه جغرافیای امپراتوری اسلامی غنا و تحت حاکمیت آن قرار داشتند.

ظهور و توسعه فرقه‌های صوفی هم‌چون قادریه،^۳ سنوسیة^۴ و تیجانیه در جوامع آفریقایی به گسترش اسلام و فرهنگ عرب و اصلاح دین کمک کرد. پس از آن، مردم برخی از آداب و رسوم بت‌پرستی را با آرمان‌ها و ارزش‌های اسلامی آمیخته‌اند. به جز فرقه‌های صوفیه، تاجران و مبلغان نیز در روند گسترش اسلام در غرب آفریقا مؤثر بودند. پیش از اسلام، عرب‌ها با آفریقا روابط تجاری داشتند و برخی از قبایل از دیرباز این تجارت را در سراسر صحرا انجام می‌دادند (جمال، ۱۹۹۸: ۱۵۶). بازرگانان مسلمان در مناطقی که

1 . Mandy.
2 . Haysa.
3 . Gadiriyya.
4 . Senusiyya.

می‌رسیدند بهترین مبلغان اسلام برای مردم آن‌جا بودند. بین تاجر و مبلغ فرق چندانی نیست و تفاوت ساده آنان این است که تاجر به تجارت و تبلیغ با هم می‌پرداخت، ولی گرایش اصلی مبلغ دعوت به دین حق و تعلیم آن بود (فیتوری، ۱۹۹۸: ۱۰۵). مبلغان با اسامی مختلف از جمله حرکت‌الادارسه، مرابطان و موحدان نقش‌های متعددی داشتند.

پس از جنگ تله (فخ) که در سال (۱۶۹ هـ) در ایام خلیفه هادی عباسی رخ داد، ادريس بن عبدالله بن الحسن السبط در سال (۱۷۲ق/ ۷۸۰ م) به مراکش فرار کرد و مردم از صنهاجه^۱ و لمتونه^۲ و مردان نقابدار از استان شنقیط^۳ به اطراف وی جمع شدند و با او در خلافت بیعت کردند و سپس وی دولت ادرسیان را تأسیس کرد. بدین ترتیب، این دولت جدید توانست فعالانه و پرانرژی برای استقرار خود در داخل آفریقا تلاش کند و برای گسترش اسلام اعلام جهاد کرد. نام مرابطون نیز به رهبران و قبایلی که در قرن یازدهم میلادی صحرا را ترک کردند، اطلاق می‌شود. دولت مرابطون بر قبایل صنهاجه که اتحاد قبایل را تشکیل می‌دادند و محل سکونت آنها در مرزهای سودان غربی بود، حکومت می‌کرد. عبدالله بن یاسین را بنیان‌گذار و رهبر معنوی این دولت می‌دانند؛ زیرا امر به معروف و نهی از منکر و دعوت به تعالیم اسلام را در میان ساکنان صحرا برعهده گرفت (دندش، ۱۹۸۸: ۴). به دست مرابطون جریان تصوفی جدیدی پدید آمد که می‌توان آن را تصوف مرابطی نامید (ابن‌خلدون، ۱۹۷۱: ۱۷۷). موحدان، آنچه را که پیش از این مرابطون برای گسترش اسلام در جنوب صحرا کوشیدند، تکمیل کردند. از آن زمان که نهضت تصوف در همان منطقه شروع به رشد و توسعه کرد، در جایی که آنها افکار صوفیانه را تشویق کردند که

1. Sanhaja.
2. Lamtouna.
3. Chinguetti.

به نوبه خود، با برکت و فضل مبلغانی که با این طریقت‌های صوفی ارتباط داشتند، در غرب و شرق آفریقا گسترش یافت. فعالیت این گروه بسیار مسالمت‌آمیز و متکی بر راهنمایی و نیز متکی بر نفوذ و اشاعه علوم اسلامی بود (توماس، ۱۹۷۱: ۳۶۵).

پیدایش فرقه تیجانیه

همان‌گونه که گذشت، یکی از مهم‌ترین فرقه‌های صوفی که در کشورهای آفریقا و به‌ویژه غرب آن گسترش یافت و به گسترش اسلام کمک کرد، فرقه تیجانیه به رهبری شیخ احمد تیجانی بود. شیخ علی حریم بن برادا از بزرگ‌ترین مرید و شاگرد شیخ احمد و نویسنده کتاب «جواهر المعانی» که نخستین منبع تاریخ زندگی شیخ احمد التجانی و شیوه صوفیانه او محسوب می‌شود، از ادعای تیجانی مبنی بر تعلق به نسب اهل بیت (ع) اشاره کرد و گفت که شیخ خودسرانه چنین ادعایی نکرده است و رسول خدا (ص) برای او در خواب ظاهر شد و به او گفت: «توسه بار پسر من هستی» (حسینی نوبی، ۲۰۱۷).

شیخ احمد تیجانی در شهر عین مادی در جنوب الجزایر در سال ۱۱۵۰ هجری مطابق با سال ۱۷۳۷ میلادی متولد شد و در شهر فاس در مراکش در روز پنج‌شنبه هفدهم شوال ۱۲۳۰ هجری مطابق با سال ۱۸۱۵ میلادی از دنیا رفت. شیخ احمد تیجانی در اوایل زندگی خود در حالی که هنوز بیست و یک سال نداشت، تحت تأثیر صوفیان قرار گرفت. وی پس از به دست آوردن برخی از علوم در روستای پدر بزرگوارش (عین مادی)، از جمله حفظ قرآن و مطالعه فقه مالکی از کتب مختصر الخلیل، الاخدری و رساله الصوفیه لشیخ ابی‌العلوم قاسم قشیری (۹۸۶-۱۰۷۴م)، در ۱۷۵۸ میلادی به شهر مراکش فاس سفر کرد (لوح، ۱۹۹۶: ۵۴۹). بنیان‌گذاری فرقه تیجانی با سفرهایی که به این شهر علمی داشت، ارتباط تنگاتنگی دارد. وی در این سفرهای علمی و معنوی با چند شخصیت علمی و

عرفانی ملاقات کرد و از دست آنان دانش آموخت و مجوزهای عرفانی گرفت (هادی، ۲۰۰۵: ۵۹؛ حرازم، ۱۹۹۷: ۳۷).

با پیدایش فرقه جدید از سوی شیخ احمد تیجانی، صفحه جدیدی در زندگی او آغاز شد. وی از روستای بوسمغون به زادگاهش بازگشت تا ارکان فرقه خود را برپا کند و روستای خود را مقر اصلی طریقت خود قرار دهد (Goynes, 1889 : 50). در مدت هجده سالی که به سفرهای علمی سپری نمود، به پایه گذاری طریقه خود ادامه داد و هر جا ساکن شد، گوشه‌ای برای خود ایجاد کرد و دامنه طریقت خود را گسترش داد و با شاهزادگان و مردم عادی از تجار و فقها مکاتبه می‌کرد و حرکت صوفی خود را برای آنها توضیح می‌داد (تلمسانی، ۲۰۰۰: ۷۲). نفوذ طریقت شیخ تیجانی گسترش یافت و تعداد زیادی بر پیروان آن به ویژه در صحرا افزوده شد، تا جایی که راه‌های تجاری و کاروان‌های صحرا در اختیار او بودند (ناصری، ۱۹۵۶: ۳۵).

عوامل گسترش فرقه تیجانیه در غرب آفریقا

پیدایش فرقه تیجانی به گسترش دین اسلام و احکام آن و ایجاد همبستگی اجتماعی در بین مسلمانان کمک کرد. تیجانیه به ویژه در منطقه‌هایی که خلأ معنوی وجود داشت، بسیار گسترش یافت. حضور مردم در اطراف شیخ و پیوستن به حلقه‌های ذکر، آنان را برای جستجوی امنیت و اطمینان و رسیدن به تعادل روانی ارضا می‌کرد. در گام نخست، شیخ کوشید تا مردم آن منطقه را برای قبول اسلام و پابندی به آن آماده کند؛ زیرا جنبش احیای دینی فعال شده بود. پس از آن، مرحله انقلاب علیه نظام‌های اجتماعی و سیاسی فراسید.

فرقه تیجانیه، نخست در منطقه سودان غربی توسط الشیخ محمد الحفیظ گسترش یافت. شیخ محمد پس از بازگشت از عتبات در شهر فاس با شیخ احمد تیجانی ملاقات

کرد و از وی دستور طریقه را گرفت. شیخ احمد به وی اجازه داد تا به مردم موریتانی و سودان غربی طریقه تیجانی را بیاموزد. بدین ترتیب، دایره جغرافیای فرقه تیجانی افزایش پیدا کرد (مفتاح، ۲۰۰۴: ۲۴۴). افزون بر این، حاج عمر فرزند سعید فوتی، طریقت تیجانی را بیش از یک نقش تصوف دانست. در این نگاه، تیجانیه به‌ویژه در غرب آفریقا تنها به جنبه‌های مذهبی محدود نمی‌شد؛ بلکه از آن فراتر رفت و حوزه‌های دیگر از جمله حوزه اجتماعی و سیاسی را نیز در بر گرفت و به پیدایش چند ایالت و امارات کمک کرد (ماحی، ۱۹۷۵: ۱۵۳). وی قلمرو تیجانیه را افزایش داد تا این‌که به امارت سوکوتو^۱ در نیجریا^۲ امروز و قبایل بت‌پرست بامبارا^۳ در جنگل‌های آفریقا و در امارات کوچک در فوتاجالون در گینیا کوناکری^۴ امروز رسید (هلال، ۲۰۰۷: ۱۲۴).

در قرن دوازدهم هجری و قرن نوزدهم میلادی، فرقه تیجانی بسیار گسترده شد؛ زیرا سیطره نفوذ آن از تمبوکتو تا اقیانوس اطلس رسید. تعداد زاویه‌ها^۵ در سنگال بیش از صد زاویه بزرگ است که در آن نماز جمعه اقامه می‌شود. زاویه‌های متوسط نیز در سراسر خاک سنگال پراکنده شده‌اند و از مهم‌ترین مراکز آموزشی به حساب می‌آیند. مؤسسه «کولخ» توسط حاج عبدالله انیاس، مؤسسه «تیفاوین» توسط حاج مالک سی، مؤسسه آموزش عالی «لوغا» توسط شیخ عباس صل و زاویه شیخ ابراهیم سک در شهر تینابا، از جمله این مراکز می‌باشند (مفتاح، ۲۰۰۴: ۲۵۲). در دیگر کشورهای غرب آفریقا، زاویه‌های نیرو^۶، سیغو^۷

- 1 . Sokoto.
- 2 . Nigeria.
- 3 . Bamara.
- 4 . Guinea Conakry.

۵. زاویه محلی است که در آن اعمال صوفیانه، مراسم دینی و فعالیت‌های آموزشی مربوط به فرقه تیجانیه انجام می‌شود.

- 6 . NIORO.
- 7 . Segou.

و کای^۱ در کشور مالی، زاویه کانکا تیمبالیبی^۲ در گینه کوناکری، زاویه کابو^۳ در نیجریه، زاویه شیخ خلیفه مصطفی صونتتا و زاویه شیخ مقدم مالک کوناتی و دیگر شیخ‌های تیجانی را می‌توان در ساحل عاج نام برد. در جدول زیر درصد طرفداران فرقه تیجانیه در کشورهای مختلف مشاهده می‌گردد.

جدول ۱: پیروان تیجانیه در کشورهای آفریقایی

کشورها	عدد إجمالي مردم	در صد عدد مسلمین	درصد غیر مسلمین	درصد تیجانی‌ها
موریتانیا	۴۳۰۰۰۰۰۰۰۰.۴	۱۰۰%	۰%	۶۰%
سنگال	۱۵۰۰۰۰۰۰۰۰.۱۵	۹۵%	۰۵%	۹۰%
گینیا وناکری	۴۱۰۰۰۰۰.۱۲	۹۷%	۰۳%	۸۰%
ساحل عاج	۲۵۰۰۰۰۰۰۰۰.۲۵	۷۵%	۲۵%	۷۵%
نیجریا	۱۹۵۰۰۰۰۰۰۰۰.۱۹۵	۶۵%	۳۵%	۶۵%
نیجر	۲۲۰۰۰۰۰۰۰۰۰.۲۲	۹۰%	۱۰%	۸۰%
مالی	۱۹۰۰۰۰۰۰۰۰.۱۹	۹۲%	۰۸%	۸۰%

فرقه تیجانیه و نقش آن در تعلیم و تربیت غرب آفریقا (ساحل عاج)

منبع: شرویک، ۲۰۱۵: ۱۵۲

- 1 . Kaye.
- 2 . Kankani Timbalébé.
- 3 . Kabou.

تأسیس مراکز آموزشی توسط فرقه تیجانیه در غرب آفریقا

فرقه تیجانیه از زمان ظهورش به عنوان یک جریان صوفی در جوامع مختلف ساحل عاج، حتی در بین غیرمسلمانان، نقش مهمی در آموزش ایفا کرده است و توانست با تأسیس مراکز آموزشی آموزه‌های دینی و اسلامی را به بسیاری از افراد بیاموزد. در زیر، مهم‌ترین این نوع مراکز آموزشی بیان می‌شود.

مدارس قرآنی و مجالس علمی

مدارس و حلقه‌های قرآنی یکی از موفق‌ترین و بهترین روش‌های معتبر است که تیجانی‌ها در گسترش اسلام و علوم طریقت خود بر آن تکیه کرده است؛ هم‌چنان‌که شیخ فقیه در حلقه‌های معارف قرآن به طور مستقیم با شاگردان خود در تلاوت و حفظ قرآن ارتباط برقرار می‌کند. مجالس علمی نیز به برکت همین روش آسان گسترش یافته است و در سیاری از موارد شیخ فقیه تیجانی از شاگردان ارشد خود بر جوانان کمک می‌گیرد. در مسجدهای جامع، افزون بر تدریس قرآن کریم، درس‌های فقه، سیره، تفسیر، حدیث و زبان عربی نیز وجود دارد. در زیر، به این موضوعات اشاره می‌شود.

الف) حلقه‌های قرآنی: یکی از اموری که شیخ‌های تیجانی در آغاز کار خود به آن رسیدگی می‌کردند، تدریس و آموزش قرآن کریم و قرائت و حفظ بود. توجه به این موارد به جایی رسید که کمتر خانواده تیجانی را می‌توان دید که حافظان قرآن نباشد. قرآن‌آموزان با آموزش حروف الفبا شروع می‌کنند و پس از تسلط بر نوشتن و خواندن حروف، شروع به نوشتن کوچک‌ترین سوره‌ها بر روی تخته‌های چوبی می‌کنند. ممکن است دو یا چند آیه را بنویسند و پس از تعلیم شیخ، آن را برای او می‌خوانند تا نوشتار خود را اصلاح و به طور کامل حفظ کنند.

ب) درس فقه: کتاب‌های فقهی که در مجالس علمی تيجانی تدریس می‌شود، کتاب‌های مذهب مالکی‌اند؛ زیرا مؤسس تيجانیه خود مالکی بود و کمتر شیخی را می‌توان یافت که پایبند به مکتب غیر مالکی باشد. مذهب مالکی، مذهب بیشتر مردم غرب آفریقا است. در عصر حاضر، فراگیران پیش از این‌که به ابهامات و دشوارترین مسایل فقه بپردازند، شروع به خواندن کتاب‌های مقدماتی می‌کنند.

ج) درس سیره نبوی: از جمله درس‌هایی که تيجانیه در تربیت پیروان خود به آن اهتمام داشته‌اند، سیره نبوی است، چون پیامبر اکرم (ص) از برترین نمادهای تيجانیه است. این اهتمام زیاد، ناشی از داستان شیخ آنها و الگوی طریقت شیخ احمد تيجانی حکایت کرد که وی با پیامبر (ص) ملاقات نمود و اذکار و آیات را از ایشان آموختند. این داستان یکی از امور عبادی در تيجانیه است، به طوری که خود را از سایر مسلمانان نزدیک‌تر به پیامبر می‌دانند.

د) درس تفسیر: شیخ‌های تيجانی پس از اتمام قرائت و حفظ قرآن، به آموزش تفسیر به شاگردان خود می‌پردازند. یکی از کتاب‌های تفسیری مهمی که در تفسیر قرآن به آن تکیه می‌کنند، کتاب تفسیر الجلالین است که از بزرگ‌ترین کتاب‌های تفسیری در نزد آنها به شمار می‌آید. آنان در تفسیر آیات آرای شیخ احمد تيجانی را بر دیگران ترجیح می‌دهند. این نشان می‌دهد که از نظر آنان احمد تيجانی هنوز بزرگ‌ترین قطب این فرقه در عصر کنونی است و جایگاه و مقام وی پس پیامبر (ص) بالاترین و مهم‌ترین مقام می‌باشد (ر. ک: حرازم، ۱۹۹۷).

ه) درس حدیث: در مدارس تيجانیه تدریس حدیث جایگاه مهمی در تعلیم و تربیت داشته و دارد. منابع حدیثی آنان همان منابع روایی اهل سنت چون صحیح بخاری و صحیح

مسلم است. بیشتر آنچه که از این منابع می‌آموزند، احادیثی است که از مقام و احوال عرفانی سخن می‌گویند از نوع روایات بنی اسرائیلی و ضعیف‌اند.

(و) درس زبان عربی: تدریس زبان عربی در میان شیخ‌های تیجانی جایگاه والایی دارد، به گونه‌ای که به سختی شیخی یا مرید تیجانی را می‌توان یافت که اشعار زیادی را به زبان عربی حفظ نکند و آن را به دیگران انتقال ندهد. اهتمام آنان به شعر به‌ویژه اشعار معنوی و عرفانی به حدی است که آن را از مواد واجب‌الحفظ قرار دادند. علم نحو، صرف، بلاغت و عروض مهم‌ترین محورهای آموزش زبان عربی می‌باشد.

زاویه‌های آموزشی

آموزش ذکر و وردهای تیجانی در زاویه‌های آموزشی ابزار و عناصر قدرتمندی بوده است که در استقرار این طریقت در جوامع مسلمانان در کشورهای مختلف غرب آفریقا نقشی مهمی بر جای گذاشت و سرانجام به یک پدیده اجتماعی تیجانی تبدیل شد که از ارزش‌ها و کارکردهای اجتماعی خاصی برخوردار است. این کارکردهای اجتماعی که فرقه تیجانی آن را به‌عنوان یک نظام اخلاقی انجام می‌دهد، تأثیر عمیقی بر افراد و گروه‌هایی دارد که با آن هماهنگ‌اند و یا در مدار آن می‌چرخند. این ارزش‌ها و کارکردها بر اهداف اصلی زندگی مردم اثر می‌گذارد و برای حفظ ارزش‌های مشترک و ترسیم اهداف کلان در دنیا و آخرت حایز اهمیت است. این اهداف موجب شکل‌گیری شخصیتی می‌شود که از ویژگی‌های صوفیانه برخوردار است، شخصیت صوفی با بیعت، عقد تعلق و ورود به جامعه صوفیانه شکل می‌گیرد و پس از آن، روند تربیت صوفیانه ادامه می‌یابد.

آموزه‌های تیجانی در قالب مجموعه‌ای ویژه از آداب و ارزش‌ها قرار دارد و حلقه‌های متعددی را برای روابط اجتماعی ایجاد می‌کند و زمینه را برای مرید یا هر فردی برای ورود به

جامعه خاص صوفی فراهم می‌آورد. این ویژگی‌ها شامل موارد زیر است.

- ✓ عمل به اوامر و دوری از نواهی شیخ مربی؛
- ✓ ترجیح او بر همه چیز، حتی والدین در صورت عدم موافقت‌شان با شریعت؛
- ✓ بزرگداشت شیخ خود در پیشگاه خداوند متعال؛
- ✓ حفظ نمودن عهد و راز شیخ و افشان نکردن عیوب و لغزش‌های او؛
- ✓ دوستی با دوستان شیخ و نفرت از دشمنان وی؛
- ✓ وارد نشدن به چیزی که به او مربوط نیست؛
- ✓ سخن نگفتن پیش از صحبت‌های شیخ؛
- ✓ جاسوسی نکردن از برادران دینی؛
- ✓ نزاع نکردن و بیزاری نجستن از دیگر شاگردان

(حسینی نویی، ۲۰۱۷: ۱۷).

فرقه تیجانیه و نقش آن در تعلیم و تربیت غرب آفریقا (ساحل عاج)

مؤسسات آموزشی و دانشگاه‌ها

مهم‌ترین و برجسته‌ترین مؤسسات تعلیم و تربیت اسلامی در غرب آفریقا با فرقه‌های صوفی و تیجانیه در ارتباط‌اند. این مؤسسات توانستند، اثرات زیادی بر فرهنگ اسلامی بر جای بگذارند و آن را به‌طور گسترده گسترش دهند. برای نمونه، در سنگال مدارس الازهر^۱ که وابسته به حلقه مریدهاست، یک بستر آموزشی بسیار برجسته را نشان می‌دهند که تعداد

دانش‌آموزان آن به بیش از ۷۲ هزار دانش‌آموز می‌رسد (سام بوسو، ۲۰۱۱). همچنین، مؤسسه شیخ الاسلام ابراهیم انیاس ده‌ها هزار دانش‌آموز را در خود جا داده است. مؤسسه ابراهیم الخلیل نیز که توسط شیخ و سیاست‌مدار معروف محمد الحافظ النحوی اداره می‌شود، یکی از مهم‌ترین مراکز رشد علمی است که به صدها دانشجوی آفریقایی پناه داد. در موریتانی^۱ که بیش‌تر شیخ‌ها و علمای ارشد آن متعلق به طریقه تیجانی هستند، یکی از بزرگ‌ترین مراکز سنتی برای دریافت علوم اسلامی به نام محظرة التیسیر اثر شیخ علامه محمد الحسن بن احمد الخدیم قرار دارد. افزون بر این، محظرة النباغیة اثر شیخ محمد فال بن عبدالله مرکز مهمی برای هزاران طلبه از نقاط مختلف جهان اسلام هستند.

در ساحل عاج، مدارس و دانشگاه‌های متعلق به فرقه تیجانی هم‌چون مرکز شیخ مصطفی صوتا در شهر ابوبو^۲ و نیز آکادمی‌های بزرگ مرحوم شیخ یعقوب سیلا در شهر گنوا^۳ وجود دارد. در نیجریه، تعلیم و تربیت اسلامی با عرفان و تصوف پیوند می‌خورد و شیخ عثمان دان فودیو در مؤسسات تیجانی این کشور اثر گذاشت و علما نیز راه وی را ادامه دادند. در این کشور، مؤسساتی در شهر کانو^۴ هستند که با دست شیخ‌های تیجانی ساخته شده‌اند و یکی از مهم‌ترین شهر و مراکز تعلیم و تربیت دینی در کشور است.

یکی از برجسته‌ترین تلاش‌های شیخ‌های تیجانی در گسترش فرهنگ اسلامی در ساحل عاج، دانشگاه کونگ^۵ بود که در پادشاهی کونگ واقع در شمال ساحل عاج قرار داشت. این دانشگاه یکی از دانشگاه‌هایی بود که در آن پادشاهی وجود داشت و به دلیل

- 1 . Mauritania.
- 2 . Abobo.
- 3 . Gagnoa.
- 4 . Kanu.
- 5 . Kong university.

موقعیت استراتژیک در مسیرهای کاروان‌های تجاری، یکی از معروف‌ترین پادشاهی‌ها در منطقه غربی قاره آفریقا به حساب می‌آمد و یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری و فرهنگی آن روزگار در غرب آفریقا بود.

برخی از پژوهشگران بر این باورند که با گسترش اسلام در قرن هجدهم میلادی، پادشاهی اسلامی کونگ به رهبری سلطان سکو واتارا و پسرش کومبی واتارا تأسیس شد.

می‌توان گفت که این دو بنیان‌گذار و مؤسس ساحل العاج کنونی هستند (Touzard : 123). آنان فردی به نام عباس سیتافا سانوگورا که تیجانی بود، احضار کردند و توصیه‌های لازم را برای گسترش دانشگاه کونگ ارائه دادند. عباس سیتافا نخستین فردی بود که تحصیلات را در کونگ به سه مرحله تقسیم و آنها را با نام‌های محلی زیر نام‌گذاری کرد:

۱. دوکومان: آموزش پایه؛

۲. ساندو: آموزش پیشرفته؛

۳. لونبیا: تحصیلات عالی.

در قرن هجدهم و نوزدهم میلادی، دانشگاه کونگ تیجانی یکی از مهم‌ترین دانشگاه‌های آفریقای غربی به حساب می‌آمد که حقوقدانان و قضات زیادی از آن دانش‌آموخته شدند و در خارج از پادشاهی کونگ از شهرت و موقعیت برجسته‌ای برخوردار بودند (همو). دانش‌آموختگان دانشگاه کونگ برای گسترش اسلام به دورترین کشورهای آفریقای غربی مهاجرت می‌کردند. این گروه که به نام کراموکو^۱ نام‌گذاری می‌شدند، امروزه نیز با همین نام شناخته می‌شوند.

1 . Kramogo.

با این همه، دانشگاه کونگ چندان خوش شانس نبود، چون در سیر تاریخی خود با دو فاجعه بزرگ مواجه گردید که باعث شد از نقشه دانشگاه‌های قدیمی غرب آفریقا محو گردد.

۱. نخستین فاجعه در لشکرکشی امام ساموری توره بود که تمامی پادشاهی‌های شمالی ساحل عاج را اشغال کرد و پادشاهی بزرگی را تشکیل داد. بسیاری از علمای بزرگ کونگ در این لشکرکشی از بین رفتند. هدف امام ساموری توره ایجاد یک پادشاهی قوی اسلامی بود که مردم را از ظلم استعمار فرانسه حفظ کند. وی اگر شهری را فتح می‌کرد، در آن مسجدی برپا می‌نمود و برای آن امامی جماعت تعیین می‌کرد. هیچ پادشاهی در آن منطقه را نمی‌توان یافت که با پادشاهی اورقابت کند.

برخی بر این باورند که هجوم امام به پادشاهی کونگ و سایر ممالک یکی از وقایع تاریخی است که به دست استعمار فرانسه طراحی و برای به چالش کشیدن نهضت ملی و اسلامی امام انجام شد. استعمار فرانسه پادشاه کونگ را مجبور کرده بود که معاهده‌هایی امضا کند. این معاهده‌ها و آتش‌بس‌ها که بر اساس مبانی و اصول اسلامی قابل قبول نبود، منجر به شکافتن قدرت اتحاد منطقه علیه استعمار شد. در برابر چنین اقداماتی، پادشاه سامور توره قرار داشت که می‌کوشید استعمار فرانسوی را از بین ببرد و کشور را در برابر حملات آنان متحد سازد (جلال، ۱۳۹۸ق: ۵۸؛ قوصی، ۱۹۸۲: ۵۰).

می‌توان گفت که بین امام ساموری توره و علمای پادشاهی کونگ سوء تفاهمی پدید آمد. علت این‌که باعث شد تا علما معاهده و آتش‌بس را بپذیرند این بود که پادشاه کونگ قدرتی در برابر استعمار فرانسه نداشت. در برابر، امام این موضع را نمی‌پذیرفت و بر این باور بود که در هر صورت باید در مقابل استعمار فرانسه ایستاد و کوتاه نیامد. این موضع‌گیری‌ها زمینه بروز اختلافات را فراهم کرد.

۲. فاجعه دیگر مربوط به تهاجم استعمار بود که از سال ۱۸۸۵ میلادی در جنوب آفریقا آغاز شد و این منطقه به راحتی به دست استعمار افتاد. بر خلاف شمال آفریقا که به دلیل برخورداری از زیربنای مستحکم و حاکمیت نظامی، علمی و فرهنگی، کنترل این منطقه توسط استعمارگران به تعویق افتاد. در هر صورت، وقتی که استعمارگران بر این مناطق تسلط یافتند، متوجه شدند که مدارس اسلامی پایه‌ای برای تقویت اسلام است و شهر کونگ پایتخت فرهنگ اسلامی است. در نتیجه، آنان لشکرکشی خشونت‌باری بر علیه شهر کونگ به راه انداختند تا جایی که این شهر تسلیم شد و سقوط کرد. پس از سقوط شهر کونگ، استعمارگران دست به کشتن و شکنجه دادن علما و فقها زدند و کتاب‌ها و دست‌نوشته‌های‌شان را غارت کردند. پس از این فاجعه دردناک، دانشگاه کونگ تصمیم گرفت تا دوباره فعالیت‌هایش را از سر بگیرد که متأسفانه چنین چیزی رخ نداد. در عوض، دیگر مراکز اسلامی در این منطقه هم‌چون شهر بوندوکو^۱ با برخورداری از مساجد و مدارس قرآنی به شهری مقدس تبدیل شد و غنای آن به سرعت نمایان شد و فرهنگ اسلامی در میان مردم رواج یافت. با الگوبرداری از این شهر، شهرهای زیادی مانند اوجنه،^۲ سیگیلا،^۳ توبا،^۴ مانکونو،^۵ بونجالی^۶ پدیدار شد (همو).

نقد فرقه تیجانیه

تاکنون پیدایش فرقه تیجانیه و نقش آن در آموزش و پرورش و گسترش اسلام در غرب آفریقا به‌ویژه ساحل عاج مورد بررسی قرار گرفت. همان‌گونه که گفته شد، بنیان‌گذار این

فرقه و پیروان وی با برخورداری از دانش و علوم اسلامی و با زهد و معنویت و مجاهدت‌های خستگی‌ناپذیرشان تمام تلاش خود را به‌کار بستند تا اهداف این فرقه صوفی را تحقق بخشند و به آن دست یابند. متأسفانه امروزه این ویژگی‌ها کم‌تر در پیروان تیجانیه وجود دارد. به ندرت شیخ و مربی را می‌توان یافت که لباس تقوا و پرهیزگاری بپوشد و با عرفان و معنویت بتواند در دیگران مؤثر واقع شود. هم‌چنین، این فرقه از جهت ساختار تعلیم و تربیت نیز مانند گذشته نیست تا بتواند به نحو مطلوبی اسلام را گسترش دهد.

در دوران معاصر، مربیان و پیروان فرقه تیجانیه، به جای این‌که در پی اخلاق و معنویت و زهد و پارسایی باشند، به دنبال مال‌اندوزی و دنیاطلبی‌اند. به سختی می‌توان شیخ تیجانی را یافت که راه پرهیزگاری و وارستگی را در پیش گیرد و دل‌بسته دنیا نباشد. هم‌چنین، آنان پیوسته با دولت‌مردان در ارتباط‌اند و با بی‌عدالتی‌ها و فساد آنان کنار می‌آیند و گاهی نیز خود گرفتار این امور می‌شوند و به توجیه آن می‌پردازند. این نوع رفتارها باعث می‌شود تا آنان خود را از توده مردم و به‌ویژه از اقشار پایین و نیازمندان جامعه جدا سازند و راه و مسیری را برگزینند که با گذشته تفاوت داشته باشد. مردم نیز مثل گذشته به آنان اعتماد ندارند و به توصیه‌ها و هشدارهایشان توجه نمی‌کنند و در نتیجه، در پذیرش احکام و باورهای دینی و اسلامی با مشکل مواجه خواهند شد.

افزون بر این، آنان از جهت آموزشی و مسایل و امور مربوط به تعلیم و تربیت نیز با کاستی‌هایی مواجه‌اند. مؤسسات و مراکز علمی تیجانیه که زمانی مرکز علم و تعلیم و تربیت بودند، اکنون تنها محل برگزاری مراسم سالانه مذهبی و صوفی شدند و از این مؤسسات و مراکز علمی تنها نمادهای حلقه خاطره و مهمانی و تکرار ذکرها باقی ماند و علم و آگاهی از آن زدوده شد. این مراکز به محل اجتماع شیخ‌ها با صاحبان پول و جاه و

مقام تبدیل شد. در زیر، مهم‌ترین نقدهای وارد بر فرقه تیجانیه به‌ویژه در عرصه تعلیم و تربیت دینی و معنوی مورد اشاره قرار می‌گیرد.

الف) توجه بیش از اندازه به حفظ قرآن و بی‌توجهی به آموزش علوم قرآنی: با این‌که در گذشته فرقه تیجانیه در مقایسه با دیگر فرقه‌های صوفی، به خواندن و حفظ قرآن اهمیت می‌دادند، ولی این به معنای نادیده گرفتن آموزش علوم قرآن نبود. این در حالی است که امروزه در بسیاری از کشورهای غرب آفریقا شیخ‌های تیجانی به حفظ قرآن بیش از دیگر درس‌های ضروری علوم قرآنی اهمیت می‌دهند. با وجود این، تعداد کمی از مؤسسات تیجانیه نیز وجود دارند که به این مهم توجه می‌کنند.

ب) تکرار پیوسته ذکرها و بی‌توجهی به محتوای دین: یکی از مواردی که باعث تضعیف بُعد تربیتی تیجانیه شد، علاقه زیاد مریبان و پیروان آنان به تکرار دعاهای تیجانیه است. با این‌که شاگردان سال‌های متمادی را با شیخ و مربی خود سپری می‌کنند و می‌کوشند از طریقت وی پیروی کنند، ولی در این مدت طولانی چندان چیز مهم و ضروری در مورد دین و فرهنگ اسلامی از او نمی‌آموزند.

ج) روش‌های آموزش سنتی و قدیمی: امروز بیشتر مؤسسات آموزشی طریقه تیجانی، به ویژه در روستاها، از آموزش سنتی استفاده می‌کنند و از روش‌های جدید و پیشرفته محروم‌اند. دانش‌آموزان مثل گذشته روی فرش و گاهی روی زمین می‌نشینند و در برخی روستاها از تخته‌های چوبی برای کتابت قرآن استفاده می‌کنند.

د) به‌کارگیری طلاب و مریدان در امر کشاورزی: در بیش‌تر مراکز تیجانیه و زاویه‌ها واقع در روستاها، شیخ از مریدان خود برای زراعت مزرعه خود استفاده می‌کند. مرید نیز در بیش‌تر موارد به دلیل دشوار و زیاد بودن کار عمر خود را سپری می‌کند، بدون این‌که از دین و

زندگی چیزی بیاموزد.

ه) ادعای محبت به معصومین (ع): با این که بنیان گذار و پیروان فرقه تیجانیه ادعا می کنند که به پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) ایشان احترام و محبت می ورزند، ولی در ادعایشان صادق نبوده و در عمل به آن پایبند نیستند. گاهی نیز به خاطر اعتقادات و باورهای نادرست شان به خلاف آن عمل و از نصایح و دستورات پیامبر اسلام (ص) سرپیچی می کنند.

و) دنیا طلبی و مال اندوزی: هنگامی که شیخ ها و مربیان تیجانی به پول و ثروت مادی علاقه مند شدند، به جای این که مریدان خود را به علم آموزی و پرهیزگاری و وارستگی و دوری از دنیا سوق دهند، آنان را برای کسب درآمد و ثروت بیش تر مجبور به تکرار ذکر طولانی کردند. این نوع رفتارها باعث شد تا مردم از آنان روی برگردانند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

فرقه‌های صوفی نقش بسیار مهمی در گسترش و تقویت اسلام و فرهنگ آن در غرب آفریقا داشتند. گسترش اسلام و فرهنگ آن در کشورهایی چون سنگال، ساحل عاج، مالی، نیجر، گینه، غنا و نیجریه را باید به دلیل نقوذ گسترده فرقه‌های صوفی در این منطقه‌ها دانست. ارتباطات تنگاتنگ شیوخ صوفی با مردمان این مناطق از جهان باعث شد تا درهای آموزش و گسترش دعوت به اسلام گشوده شود و افراد زیادی به این دعوت گوش فرا دهند و آن را بپذیرند. می‌توان گفت که مهم‌ترین دلیل برای پذیرش فرقه‌های صوفی و دعوت آنها به اسلام، پیوند نزدیکی بود که آنها با مردم برقرار کرده بودند. بزرگان و شیوخ تصوف با طبقات مردمی در این کشورها در ارتباط بودند و در میان مردم عادی و به‌ویژه فقرا و نیازمندان زندگی می‌کردند و هیچ‌گاه خود را از آنان جدا نمی‌دانستند. مردم نیز شاهد زندگی زاهدانه و رفتارهای پرهیزگارانه آنان بودند و تحت تأثیر آنان قرار می‌گرفتند و به راحتی پند و اندرزهایشان را می‌پذیرفتند.

در بین فرقه‌های صوفی، به ویژه فرقه تیجانی نقش مهمی در تأسیس جوامع اسلامی و نیز تعلیم و تربیت و گسترش فرهنگ اسلامی در نواحی غربی آفریقا داشت و ریشه‌های استعمار را در این مناطق لرزاند. آثار اسلامی که در این مناطق دیده می‌شود، به واسطه شایستگی‌هایی است که شیخ احمد تیجانی و دیگر شیوخی چون شیخ مجاهد عمر الفتوی و شیخ اسلام ابراهیم انیاس از خود نشان دادند و در راه نشر اسلام و تربیت مسلمانان و فرزندان‌شان جانفشانی کردند. این جریان صوفیانه توانست، پایگاهی مردمی به دست آورد که عموم مردم را دربرداشت. در نتیجه، فرد تیجانی مورد احترام همه مسلمانان و پیروان

سایر ادیان قرار گرفت و همه برای جمع شدن و شنیدن سخنان آنان به رقابت پرداختند. در هر صورت، فرقه تیجانی با چند سازوکار و روش توانست دعوت اسلامی و فرهنگ عربی را گسترش دهد و آن را بدون تهاجم و سلاح مورد قبول همگان قرار دهد و نور خود را به شهرها و روستاها برساند. شیوخ تیجانی کسانی بودند که در برابر جریانات الحادی و منحط ایستادگی کردند و به عنوان دژی مستحکم در برابر استعمار و تهاجم فرهنگی ایستادند.

به همین دلیل، فرقه تیجانی در ساحل عاج یکی از قدرت‌مندترین جنبش‌های عرفانی بود که توانست ذهن مردم این منطقه را بدون برانگیختن اختلاف در مورد مناسک و احکام مسحور کند. شیوخ تیجانی از ابتدا در جهت آشنایی مردم ساحل عاج با آموزه‌های اسلام، ارزش‌های اخلاقی آن، اشاعه فرهنگ اسلام و برای صلح در میان مسلمانان کوشیدند و همواره به کار خود ادامه دادند تا بیش‌ترین تعداد را به سوی عرفان اسلامی جذب کنند و آنان را پیروان طریقت تجانی قرار دهند. اندیشه تیجانی از سوی بسیاری از مسلمانان ساحل عاج که دوست‌داران عرفان و معنویت‌اند و به ریاضت و پارسایی علاقه‌مندند، مورد پذیرش واقع شد. زمانی که علمای تیجانی از ساحل عاج دیدن می‌کردند، بازدیدهای آنان آثار معنوی عمیقی بر جای گذاشت و به تأسیس یک مکتب صوفیانه منجر شد که پیروان بسیاری در آن مشارکت داشتند. افزون بر این، فقها و عرفایی که در میان مردم ساحل عاج بودند نیز دریافتند که میان صوفیان فرقه تیجانی و دیگر فرقه‌های صوفی اشتراکات زیادی وجود دارد.

این فرقه بیش از دیگر فرقه‌های صوفیه در عرصه آموزش و پرورش به نتایج بزرگ و مهمی هم‌چون ساختن مساجد، مدارس، زاویه‌ها و مجالس علمی، آموزش قرائت و حفظ قرآن، سیره پیامبر (ص)، فقه و حدیث، تفسیر و زبان عربی، دست یافت که آثار آن حتی در دوران

معاصر نیز وجود دارد. آنان چندین مدرسه، مؤسسه، مرکز اسلامی و دانشگاه ساختند و دانش‌آموز و فراگیران زیادی را مورد حمایت قرار دادند. هم‌چنین، آنان مؤسساتی را برای خدمات امور فرهنگی، آموزشی و تبلیغی وقف و هزینه‌های زیادی را برای برپایی مراکز قرآنی پرداخت کردند. در نتیجه، این فرقه صوفی از منظر اجتماعی و فرهنگی، خدمات فراوانی به امت اسلامی در غرب آفریقا به‌ویژه ساحل عاج ارائه داد و بسیاری از تعصبات قومی، قبیله‌گرایی و طبقه‌گرایی و به‌طور کلی باورهای نادرست رایج را از بین برد و به راه درست هدایت کرد.

با این همه خدمات، این فرقه در ادامه حرکت خود با مسایل و مشکلاتی مواجه شد تا نتواند به اهداف اصلی خود نایل آید. متأسفانه امروزه ویژگی‌های پارسایی و مردمی بودن کم‌تر در پیروان تیجانیه وجود دارد. به ندرت شیخ و مربی را می‌توان یافت که لباس تقوا و پرهیزگاری بپوشد و با عرفان و معنویت بتواند در دیگران مؤثر واقع شود. در دوران معاصر، مربیان و پیروان فرقه تیجانیه، به جای این‌که در پی اخلاق و معنویت و زهد و پارسایی باشند، به دنبال مال‌اندوزی و دنیاطلبی و ارتباط با دولت‌مردان و سرمایه‌دارا هستند. به سختی می‌توان شیخ تیجانی را یافت که راه پرهیزگاری و وارستگی را در پیش گیرد و دل‌بسته دنیا نباشد. هم‌چنین، این فرقه از جهت ساختار تعلیم و تربیت نیز مانند گذشته نیست تا بتواند به نحو مطلوبی اسلام را گسترش دهد.

فهرست منابع

قرآن.

۱. إبراهيم دياب، احمد (۱۹۹۹)، لمحات من التاريخ الإفريقي، الرياض: دار المريخ، (د. ن)، (د. ت).
۲. ابن خلدون (۱۹۷۱)، ديوان المبتدأ والخبر، بيروت: مؤسسة الإعلامى للمطبوعات.
۳. باري، عثمان برايما (۲۰۰۰)، جذور الحضارة الإسلامية في الغرب الإفريقي، دار الأمين القاهرة الطبعة الأولى.
۴. الودغيري، عبد العلي (۲۰۰۲)، اللغة العربية في منطقة جنوب الصحراء الماضى والحاضر والمستقبل، حوليات الجامعة الإسلامية بالنيجر، العدد الثامن.
۵. بدوى، عبد الرحمن (۱۹۷۵)، تاريخ التصوف الإسلامى، الكويت، وكالة المطبوعات.
۶. تجانى، الشيخ أحمد الحسنى (۱۹۸۳)، أحزاب وأوراد الطريقة التجانية، دار نور الإسلام للتراث الخرطوم - السوق العربى.
۷. تلمسانى، بن يوسف (۲۰۰۰)، الطريقة التجانية وموقفها من الحكم المركزى بالجزائر، رسالة لنيل شهادة الماجستير فى التاريخ الإفريقى الحديث والمعاصر، جامعة أدرار، كلية العلوم الإجتماعية والعلوم الإسلامية.

٨. توماس، آرنولد (١٩٧١)، الدعوة الإسلامية، ترجمة: حسن إبراهيم حسن، القاهرة، (د.ن).
٩. جلال، عباس محمد (١٣٩٨ق)، المد الإسلامي في إفريقيا، المختار الإسلامي للطباعة والنشر والتوزيع.
١٠. جلال، يحيى (١٩٩٩)، تاريخ إفريقيا الحديث والمعاصر، الإسكندرية، المكتب الجامعي الحديث الأزاريطة.
١١. جمال، زكريا قاسم (١٩٩٨)، الأصول التاريخية للعلاقات العربية الإفريقية، (د.ب): دار الفكر العربي.
١٢. حرازم، على (١٩٩٧م)، جواهر المعاني وبلوغ الأمالي في فيض سيدي أحمد التجاني، بيروت، دار الكتب العلمية، ط١.
١٣. حسيني النوبي، ابراهيم صالح (٢٠١٧)، النهج الحميد فيما يجب على المقدم والمريد.
١٤. دندش، عصمت عبد اللطيف (١٩٨٨)، دور المرابطين في نشر الإسلام في غرب إفريقيا، بيروت، دار الغرب الإسلامي.
١٥. سام بوسو، عبد الرحمن (٢٠١١)، المدينة الفاضلة عند الشيخ أحمدو بمبا، محاضرة ضمن أعمال ماغال طوبى سنة، صادرة عن دائرة روض الرياحين الصوفية في السنغال.
١٦. سحراني، سعد (٢٠٠٠)، التصوف منشؤه ومصطلحاته، بيروت دار النفائس.
١٧. سكيرج، احمد (بى تا)، كشف الحجاب عن تلاقى مع التجاني من الأصحاب، ما حصلنا على طبعه.

۱۸. سیلا، عبد القادر (۱۹۸۶)، المسلمون فی السنغال معالم الحاضر وآفاق المستقبل، الدوحة.
۱۹. شرویک، محمد الامین (۲۰۱۵)، الطريقة التيجانية و دورها فی المجتمعات الافريقية، الجزائر.
۲۰. غنیمی مقلد، عبد الفتاح (۱۹۸۵)، حركة المد الإسلامی فی غرب إفريقيا، القاهرة، دار مكتبة نهضة الشرق.
۲۱. فيتورى، عطية مخزوم (۱۹۹۸)، دراسات فی تاريخ شرق إفريقيا وجنوب وجنوب الصحراء بنغازی، منشورات جامعة قار یونس، ط ۰۱.
۲۲. فيلالی، عبد العزيز (۲۰۰۰)، تلمسان فی العهد الزياني، الجزائر، المؤسسة الوطنية للفنون المطبعية.
۲۳. قداح، نعيم (۱۹۷۵)، حضارة الاسلام وحضارة أوربا فی إفريقيا الغربية الجزائر، الشركة الوطنية للنشر والتوزيع.
۲۴. قوصی، محمد عبد الشافی (۱۹۸۲)، الإسلام والمسلمون فی ساحل العاج، موقع العرفان.
۲۵. كتانى، محمد بن جعفر (۲۰۱۱)، سلوة الأنفاس ومحادثه الأكياس بمن قبر العلماء والصلحاء بفاس، الجزائر.
۲۶. كيوتا، أبو بكر هاشم (۲۰۱۲)، دور الحركات الصوفية فی نشر الإسلام وثقافته فی النيجر المعاصر الطريقة التيجانية، جنة العارفين، موقع (متخصص فی الدراسات والأبحاث العلمية حول الإسلام فی المجتمعات الإفريقية).

٢٧. لوح، محمد أحمد (١٩٩٦)، تقديس الأشخاص في الفكر الصوفي، الجزائر دار النشر والتوزيع، ط١.

٢٨. ماحي، عبد الحمن عمر (١٩٧٥)، الدعوة الاسلامية في غفريقيا الواقع والمستقبل، الجزائر، الشركة الوطنية للنشر والتوزيع.

٢٩. مفتاح، عبد الباقي (٢٠٠٤)، أضواء على الشيخ أحمد التجاني وأتباعه.

٣٠. ناصري، أحمد بن خالد (١٩٥٦)، الإستقصا لأخبار دول المغرب الأقصى، تحقيق وتعليق: جعفر الناصري و محمد الناصري، الدار البيضاء المغرب: دار الكتاب.

٣١. هادي، بن سيدي مولد فال التجاني (٢٠٠٥)، كتاب اخراج الشروط للطريقة التجانية مع ما تضمنته من الفوائد البهية، دار التراث.

٣٢. هلال، عمار (١٩٨٨)، الطرق الصوفية ونشر الإسلام والثقافة العربية في غرب إفريقيا السمراء، الجزائر، المؤسسة الوطنية للفنون المطبعية.

33.A. Goyne, le Sahara de l'ouest, Revue Africaine, N°33
Anne, Alger : O. P. U, 1889, p :49-50

34.Touzard, Philippe et les autre, Mémorial de la Côte
d'Ivoire, édition Ami Abidjan, Tome/1, P. 122 – 123.